

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Н. М. ПОЛЮК

Сучасна система вищої освіти покликана створювати відповідні умови для підготовки компетентного фахівця, орієнтованого на постійний професійний розвиток, самовдосконалення, що забезпечить у подальшому високий рівень конкурентоспроможності, професійної мобільності, продуктивності професійної діяльності і, як наслідок, кар'єрне зростання та самореалізацію. Крім успішного оволодіння необхідною базою знань і вмінь відповідно до специфіки обраної спеціальності, важливим також є володіння максимально вираженими професійно необхідними якостями та практичними навичками, що є передумовою ефективного здійснення професійних функцій на будь-якому етапі професійного становлення особистості. У зв'язку з цим виникає актуальна потреба у розширенні системного вивчення цілісності суб'єкта на рівні зрілості, коли його індивідуальні, особистісні та суб'єктно-діяльнісні характеристики розглядаються в єдності всіх взаємозв'язків. Таким чином, необхідність визначення тих особистісних показників, що розкривають особливості функціонування психолога в процесі професійної діяльності зумовили соціальну і наукову значущість вибору теми дослідження «Динаміка формування професійно важливих якостей майбутніх психологів».

У роботах О. Бондаренка, Н. Коломінського, В. Панка, Н. Пов'якель розкриваються ідеї впровадження «рівневого» підходу в контексті розв'язання проблеми підготовки та подальшого професійного становлення психологів, що передбачає наявність чіткої структури вмінь та якостей майбутнього фахівця. Загалом, у вітчизняній психологічній літературі питання підготовки практичних психологів висвітлюється також за такими аспектами, як компоненти професіоналізму психолога (Д. Богоявленська, О. Бондаренко), спеціальні здібності та професійно важливі якості майбутніх психологів (М. Амінов, Н. Бачманова, І. Мартинюк, М. Молоканов, М. Обозов, Р. Овчарова, Н. Пророк), формування особистісних конструктів майбутніх фахівців (Г. Абрамова, І. Дубровіна, Ю. Ємельянов, Л. Мова, Н. Пов'якель, Л. Уманець, Н. Шевченко), методологічні й теоретичні аспекти їхньої підготовки (Г. Балл, О. Бондаренко, Л. Бурлачук, Р. Мей тощо).

Мета статті полягає у виявленні і вивченні психологічних особливостей професійно важливих якостей особистості практичних психологів, розробці та апробації програми для вдосконалення професійно важливих якостей майбутніх психологів.

Професіоналізація в психологічній сфері діяльності виступає, як указує О. Бондаренко, не тільки процесом входження й освоєння професії, але й, одночасно, здійснення особистісного та професійного саморозвитку, формування норм, мети, змістів професії та засобів їх досягнення. Якість і успішність професійної діяльності психолога, насамперед, залежить від того, чи зможе студент-психолог, перебуваючи в освітньому просторі, побудувати власну модель професійної діяльності, яка включатиме не тільки впевнене володіння технологією професійної діяльності, але й ціннісно-рольове бачення майбутньої професії та себе в ній [1, с. 55].

У зв'язку із цим, особливості професійної діяльності психолога припускають об'єднання й тісний взаємозв'язок професійних та особистісних якостей фахівця, які обумовлюють спрямованість, ідеали, переконання, ціннісні орієнтації, мотиваційні тенденції та сенси, інтерпретацію власних переконань етичного характеру. Професійно освоїти таку діяльність можливо тільки на індивідуально-особистісному рівні, шляхом накопичення досвіду ціннісного переживання подій та їх усвідомлення.

Поняття «психологічна готовність до діяльності» було введено в психологічний обіг у 1976 році білоруськими дослідниками М. Дьяченко і Л. Кандиловичем. У відповідності зі змістом і конкретними завданнями, які розв'язуються суб'єктом трудової діяльності, готовність поділяють на короткотривалу (ситуативну), що детермінується відповідними психічними станами, і відносно сталу, що визначається стабільними властивостями (особливостями) особистості [1, с. 57].

Очевидно, існують особистісні якості, які необхідні практичним психологам, і такі, що потрібні для виконання окремих функцій. Спроби визначити, які ж риси бажано мати практичному психологові, робилися неодноразово. Найвідоміша – модель Р. Кеттела, що визначає «рівняння ефективності» психодіагноста і психотерапевта на основі 16-факторного опитувальника. На наш погляд, спираючись

на дані психологів і власний досвід, бажано, аби практичний психолог, незалежно від спеціалізації, мав такі якості [2, с. 14]:

1. Доброзичливість та низька агресивність. Вони необхідні не лише для встановлення довірливого спілкування, а й зменшення ризику зашкодити клієнту. Для шкільного психолога бажано, щоб доброзичливість поєднувалася з любов'ю до дітей.

2. Спрямованість на проблему, тобто на допомогу клієнту (мотивація психологічної допомоги в поєднанні з певною мірою альтруїзму). Якщо людина прийшла в психологію для розв'язання власних психологічних проблем (егоцентрична мотивація), то вона здебільшого не тільки не зможе зрозуміти та розділити проблеми клієнта, а перенеситиме на нього власні.

3. Емпатія. Ця якість полягає, з одного боку, в спрямованості на інтереси клієнта при відсутності домінування (мотивації влади), в умінні слухати, з іншого – в умінні побачити проблеми клієнта його очима, краще відчуті і зрозуміті їх, а також у безоціночному прийнятті клієнта таким, який він є.

4. Гнучкість мислення необхідна психологу-практику, щоб не замикатися на помилкових версіях та висновках, а вміти щоразу перебудувати як модель психологічної картини клієнта, так і стратегію її формування, коли цього вимагатимуть об'єктивні дані. Висока ригідність, навпаки, може сприяти закріпленню помилок діагнозу та нав'язуванню клієнту неправильного бачення ситуації.

5. Творча інтуїція. Далеко не в усіх випадках психологу вдається зробити висновки на основі логічного аналізу даних. Часто йому доводиться діяти в ситуаціях, коли одних даних явно не вистачає, інших, навпаки, надто багато (так що неможливо їх відрефлексувати), або вони дуже суперечливі. Де безсилий логічний аналіз, там може допомогти інтуїтивний пошук, який у поєднанні з досвідом і знаннями перетворюється в сильний інструмент психологічного дослідження.

Інші дослідники дійшли висновку, що найважливішою особливістю успішного майбутнього психолога, незалежно від обраної спеціалізації, є інтерес і повага до Людини. Так, саме Людині з великої літери. Цінується щира зацікавленість у тому, як влаштований внутрішній світ людини, щире бажання розібратися в хитросплетіннях людської психіки. Така собі здорова цікавість: а як же вона улаштована, людина. Людина, інша, ніж ти сам. Такий інтерес мало піддається визначенню, він або є, або його немає. Іншими словами, можна говорити про людинолюбство, дружелюбність, гуманізм [3, с. 38].

Ще одна важлива якість – толерантність. Це терпимість до іншого, а іншому, готовність приймати різні вияви людей без агресії і роздратування. Ця якість уже, мабуть, більше піддається розвитку, але все ж якщо вона вже є як даність – буде простіше. Адже психолог працює з різними людьми, при цьому для ефективної роботи дуже важливе безоціночне сприйняття людини [3, с. 40].

Третьою було названо таку якість, як гнучкість і відкритість змінам. Якщо ви легко пристосовуєтесь до нових умов, якщо ви вмієте визнавати свої помилки і швидко змінювати свою поведінку залежно від ситуації, то ви володієте однією з професійно важливих для психолога якостей.

Майбутньому психологу необхідна і сензитивність, інакше кажучи, чутливість. Якщо ви добре відчуваєте настрій іншої людини, вмієте здогадатися про її потреби, відчуваєте біль і радість близьких як свою власну, отже, ви володієте ще однією важливою якістю. Потрібно сказати, що вона, взагалі-то, розвивається, але її початковий рівень має значення [4, с. 278].

Серед інших якостей були також названі такі, як уміння ясно виражати свої думки і вміння чути і розуміти іншого, адже психолог багато спілкується з людьми. Названо було і вміння керувати власними емоціями. Справді, складно собі уявити нестриманого, вибухового, вкрай імпульсивного психолога. Всі ці вміння, в принципі, піддаються розвитку, було б бажання.

Досить вдало, на наш погляд, структуру комплексу психологічних здібностей, яку назвали «талантом спілкування», розроблено Н. Бачмановою і Н. Стафуріною. Це «ескіз» комунікативних рис особистості психолога-практика. Якості особистості згруповані в такі блоки: 1) здатність до повного і правильного, реального сприйняття об'єкта; 2) здатність до розуміння внутрішніх властивостей і особливостей об'єкта; 3) здатність до співпереживання, емпатія, доброта і повага до людини тощо; 4) здатність до самоаналізу, рефлексія; 5) уміння керувати самим собою і процесом спілкування, бути уважним, уміння слухати тощо [5, с. 134].

Отже, перший блок професійно важливих якостей включає в себе спрямованість та мотиви професійної діяльності. Це, передусім, гуманістична спрямованість особистості, специфічна професійна спрямованість і гнучка «Я – концепція». Другий блок – це вимоги, які ставляться до соціально-перцептивних якостей людини, до здатності правильно відображувати соціальні об'єкти,

зокрема до психологічної спостережливості. Третій блок – вимоги до якостей особистості, що пов'язані з процесом опрацювання та осмислення соціальної інформації. Це вимоги до соціального мислення, його критичності, професійної рефлексії. Четвертий блок – вимоги до якостей, пов'язаних з передачею інформації, з впливом на інших людей, спілкуванням [5, с. 156].

Аналіз вищевказаних досліджень робить очевидним висновок, що диференціація емпатії як процесу відбувається із врахуванням того, який із трьох компонентів у ній переважає: когнітивний, емоційний чи поведінковий. Перевага когнітивного компоненту у відображенні стану іншої людини характерна для адекватного розуміння іншої особистості. Домінування емоційного компонента в емпатії вказує на емоційний відгук однієї особистості на переживання іншої. І саме розвиток самосвідомості в більш повному обсязі реалізує ці особистісні тенденції, які сприяють успішному засвоєнню необхідних знань і формуванню професійно важливих якостей фахівця, лише завдяки самосвідомості ми розуміємо невідповідність властивостей нашої особистості соціально-моральним вимогам, які до нас висуваються; ми усвідомлюємо також невідповідність наших фізичних і психічних можливостей нашим прагненням [6, с. 387]. Необхідно наголосити на особливій ролі в діяльності практичного психолога такої властивості, як критичність мислення (що лежить в основі самоконтролю, самооцінки, рефлексії). Рефлексія – це усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається і оцінюється іншими людьми, партнерами у спілкуванні. Причому це не просто знання, розуміння самого себе, але й осмислення того, як інші сприймають і розуміють тебе, твої власні особливості, емоційні реакції та пізнавальні особливості. Для психолога ця здатність надзвичайно важлива. Як бачимо, вимоги до професійно важливих якостей практичного психолога, які ми щойно навели, не тільки досить високі, але й здебільшого не зовсім систематизовані. В цій статті ми зробимо спробу сформулювати основні вимоги саме до тих особистісних якостей практичних психологів, які безпосередньо впливають на ефективність їхньої діяльності. Ці вимоги ми виділили, виходячи з аналізу психологічного змісту професійних задач психологів, огляду психологічної літератури з проблеми, спостережень за діяльністю практичних психологів, інтерв'ю з ними та експертами.

Дослідження професійно важливих якостей майбутніх психологів здійснювалося за методикою **«Діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойка»**. Рациональний канал емпатії становить у молодших студентів 20%, а у старших студентів 15%, що характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення людини на розуміння суті будь-якої іншої людини, на її стан, проблеми і поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, що відкриває шляхи емоційного і інтуїтивного віддзеркалення партнера.

Наступний показник – це емоційний канал емпатії, який становить у молодших студентів 22,5%, а у старших 20%. Особливістю даного показника є те, що фіксується здатність емпатіованого входити в емоційний резонанс з тими, хто оточує – співпереживати. Зрозуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати його поведінку і ефективно впливати можливо лише у випадку, якщо сталося енергетичне підлаштування до партнера.

Інтуїтивний канал емпатії, становить у молодших 12,5% від загальної кількості досліджуваних, а у старших – 22,5%. Даний показник дозволяє людині передбачати поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються і узагальнюються різні дані про партнерів.

Установки, які сприяють емпатії, становлять у студентів молодших 17,5%, а у старших – 12,5%. Ефективність емпатії знижується, якщо людина прагне уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особи, переконав себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточення.

Проникаюча здібність в емпатії становить 12,5% від загальної кількості досліджуваних, а у старших студентів – 17,5%. Дана шкала розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відвертості, довірливості, задушевності.

Остання шкала – це ідентифікація в емпатії вона становить у молодших студентів 15%, а у старших – 12,5%. Особливістю є те, що це важлива умова успішної емпатії. Це уміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, поставити себе на місце партнера. Основа ідентифікації – легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Наступна методика, за допомогою якої ми досліджували професійні якості майбутніх психологів є методика **«Дослідження емоційного відгуку»**. Метою дослідження є визначення за допомогою тесту-опитувальника рівня емпатичних тенденцій.

Відповідно до отриманих за даною методикою результатів, можна зробити такі висновки. Високий рівень емпатії становить у молодших студентів 15%, а у старших – 22,5% від загальної кількості досліджуваних. Це постійне, глибоке і точне розуміння іншої людини, уявне відтворення її переживань, відчуття їх як власних, глибокий такт, що полегшує усвідомлення людиною своїх проблем і прийняття правильних рішень без будь-якого нав'язування своєї думки або своїх інтересів.

Середній рівень емпатії становить 37,5% у молодших студентів і 52,5% у старших від загальної кількості досліджуваних. Особливостями даного показника є епізодична сліпота до почуттів і думок інших, яка зустрічається найчастіше. Властива будь-яким типам особистості, хоча і в різних виявленнях.

Останній рівень емпатії становить 47,5% у молодших студентів і 25% у старших студентів. Характерні особливості – це сліпота до почуттів і думок інших. Таких людей більше цікавлять свої власні і, якщо їм здається, що вони добре знають і розуміють інших, їхні висновки часто помилкові. Втім, усвідомити свою помилку їм заважає низький рівень емпатії та власні помилки можуть тривати все життя.

Таким чином, за допомогою даного проведеного дослідження ми маємо результати рівнів емпатії серед досліджуваних майбутніх психологів, що допоможе нам у подальшій роботі.

Ще одна методика за допомогою якої здійснювалося дослідження, – це методика **«Дослідження локус контролю Дж. Роттера»**. В практиці психодіагностики за локусконтролем судять про когнітивний стиль, який проявляється в сфері навчання, в тому числі і професійного. Оскільки, когнітивні компоненти психіки присутні у всіх її виявленнях, то уявлення про локусконтроль розповсюджується і на характеристики особистості в її діяльності.

Екстернальність проявляється у молодших студентів в 55%, а у старших – 47,5% серед досліджуваних. Для екстерналів властива зовні направлена захисна поведінка, як атрибуція ситуації, вони вважають за краще мати шанс на успіх. У загальному плані це вказує на те, що будь-яка ситуація екстерналу бачиться як зовні стимульована, причому у випадках успіху відбувається демонстрація здібностей.

Екстернал переконаний, що його невдачі є результатом випадковостей, негативного впливу інших людей. Схвалення і підтримка таким людям вельми необхідні, інакше вони працюють все гірше. Проте особливої вдячності за співчуття від екстерналів не доводиться чекати.

Інтернальність за результатами дослідження становить 45% у молодших студентів, а у старших студентів – 52,5%. Інтернали мають найчастіше атрибуцією ситуації переконання в не випадковості їх успіхів або невдач, залежних від компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей і які в результаті впливають на цілеспрямованість діяльності і самодіяльності.

Таким чином, в екстерналів виявляється зв'язок з емоційною нестабільністю і практичним, неопосередкованим мисленням, а інтернали характеризуються емоційною стабільністю і схильністю до теоретичного мислення, абстрагування і синтезу вистав.

Наступна методика, за допомогою якої досліджувалася самосвідомість – це методика **«Кількісного виразу рівня самооцінки за С. Будассі»**. Вона дозволяє проводити кількісне дослідження самооцінки особистості, тобто її вимір. В основі даної методики лежить спосіб ранжування. Уявлення людини про себе, як правило, здаються її переконливими незалежно від того, ґрунтуються вони на об'єктивному знанні або на суб'єктивній думці, чи є вони істинними або помилковими. Якості, які людина приписує самій собі, далеко не завжди адекватні. Самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і подальший розвиток її особистості.

Згідно з даним дослідженням було отримано такі результати: самооцінка неадекватно висока у молодших студентів становить 5%, у старших студентів – 2,5%. На основі неадекватно завищеної самооцінки у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ своєї особистості і можливостей, своєї цінності для оточення, для спільної справи. У таких випадках людина йде на ігнорування невдач заради збереження звичної високої оцінки самої себе, своїх вчинків і справ.

Самооцінка адекватно висока становить 12,5% у молодших студентів, а у старших – 15%. Адекватність самооцінки виражає ступінь відповідності уявлень людини про себе об'єктивних підстав до цих уявлень. Рівень самооцінки виражає ступінь реальних і ідеальних, або бажаних, уявлень про себе. Адекватну самооцінку (з тенденцією до завищення) можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. У процесі формування самооцінки важливу роль відіграє зіставлення образів реального Я і Я ідеального. Тому той, хто досягає в реальності характеристик, відповідних ідеалу, матиме високу самооцінку.

Наступна шкала самооцінки – середньо адекватна у молодших студентів становить 45%, у старших – 62,5%. При оптимальній самооцінці суб'єкт правильно відносить її зі своїми можливостями і здатностями, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої успіхи і невдачі, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити на ділі. Ще одна шкала самооцінки, це самооцінка низько адекватна у молодших студентів 22,5%, у старших – 17,5% від загальної кількості досліджуваних. Занижена самооцінка – оцінка нижче реальних можливостей особистості. Зазвичай, це призводить до невпевненості у собі, боязкості і відсутності дерзаних, неможливості реалізувати свої задатки і здібності.

Самооцінка низько неадекватна становить 15% у молодших студентів, а у старших студентів – 7,5%. При заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати за надмірної критичності цих людей. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не прощають жодного промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. І хоча це робиться з найкращих спонукань, все ж стає причиною конфліктів у силу того, що мало хто може терпіти систематичне «пиляння». Коли в тобі бачать тільки погане і постійно вказують на це, то виникає неприязнь до джерела таких оцінок, думок і дій. Вище згадувалося про афекти неадекватності. Таким чином, самооцінка є важливим аспектом у самоставленні та самосприйнятті самого себе та сприяє до позитивного розвитку людини.

Наше дослідження стосується проблеми розвитку якостей студентів – майбутніх психологів як представників однієї із найдинамічніших та багатогранних професій. Його мета – визначення ефективних психолого-педагогічних умов та засобів розвитку особистісних якостей студентів-психологів, оскільки рівень її розвитку великою мірою визначає якість підготовки майбутнього спеціаліста. Розглядаючи підготовку майбутніх практичних психологів за період професійного становлення, можна припустити, що цей процес розвитку професійно значущих якостей та здібностей, професійних знань і вмінь, супроводжується активним якісним перетворенням особистістю свого внутрішнього світу, що приводить до принципово нового способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії.

Отже, за допомогою використаних нами методик, таких як: «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» В. Бойка, «Дослідження емоційного відгуку», «Дослідження локус контролю» Дж. Роттера, «Кількісного виразу рівня самооцінки» за С. Будассі, ми отримали результати, що свідчать про те, що в студентів молодших курсів, менше виражена емпатія і самосвідомість, ніж у студентів старших курсів. Маючи такі результати, ми даємо змогу студентам звернути увагу на свої показники та в подальшому житті розвивати свої якості як основу розвитку, в своїй практичній діяльності та майбутнього психолога. Однак, нерозкритими залишилися питання, пов'язані з рівнем виявлення професійно важливих якостей фахівця психологічного профілю на різних етапах професійної діяльності. У зв'язку з цим виникає актуальна потреба у розширенні системного вивчення цілісності суб'єкта на рівні зрілості, коли його індивідуальні, особистісні та суб'єктно-діяльнісні характеристики розглядаються в єдності всіх взаємозв'язків.

Створення тренінгової програми, яка безумовно покращить показники формування професійно важливих якостей особистості, рівня емпатійних здібностей, емоційного відгуку, локус контролю та рівнів самооцінки, є подальшим напрямком нашого дослідження.

Список використаної літератури

1. Овсянецька Л. П. До проблеми психологічної сутності домагань особистості / Л. П. Овсянецька // Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 1999. – Вип. 3. – № 1. – С. 55–62.
2. Чепелева Н. В. Формування професійної культури майбутнього практичного психолога / Н. В. Чепелева // Методи підготовки фахівців до професійного спілкування. – Черкаси, 1997. – Кн.1. – С. 71–75.
3. Черный Е. В. Профессиональная идентичность практического психолога / Е. В. Черный // Практична психологія та соціальна робота, 2000. – №8. – С. 36–39.
4. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – К. : Інститут психології АПН України. –1999. – С. 271–279.
5. Шевченко Н. Ф. Підготовка практичних психологів, особистісні та професійні якості фахівців / Н. Ф. Шевченко // Психологія : зб. наук. праць КНПУ ім. Драгоманова, 2002. – № 7. – С. 34–38.
6. Психологія: підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова]. – [5-те вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2005. – 560 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор М. В. Савчин.